

Jakub Knap

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0003-0943-9565

Polskie fantastykoznawstwo (początki)

„Fantastyka wymaga [...] pewnego stanu nasycenia kulturalnego, jest kwiatem zbytkowym, który kwitnąć może dopiero tam, gdzie już zaspokocono codzienne potrzeby”.

Karol Irzykowski

„Wiadomo, że krytyka literacka od dawna *a priori* uważała fantastykę za gatunek gorszy, za literaturę popularną, masową, niegodną ani głębszej uwagi, ani bliższego zainteresowania”.

Antoni Smuszkiewicz

1. „Najlepszy czas na rozmowę o metodach”

Nieustannie rosnąca popularność narracji fantastycznych (w rozmaitych formach i przekazach) oraz ich ekspansywna obecność we współczesnej kulturze nie pozostają bez wpływu na krytyczno-teoretyczną refleksję towarzyszącą tym zjawiskom¹. Wzmoczone zainteresowanie fantastyką, skutkujące przyrostem krytyczno-teoretycznoliterackich opracowań, widoczne jest także w polskiej humanistyce, w obrębie której badania fantastykoznawcze, choć nie tak długotrwałe i rozwinięte jak na Zachodzie, mają również swoje, udokumentowane publikacjami, osiągnięcia i tradycje.

Wydaje się, że długoletnia już obecność fantastyki w rozmaitych dyskursach w Polsce dojrzała do podsumowań, czego wyrazem są choćby wydane w ostatnich latach (zwłaszcza w ostatniej dekadzie) pozycje monograficzne, rekapitułujące zarówno obecność literatury fantastycznej, jak i jej teorii w polskim dyskursie akademickim (w mniejszym stopniu także w krytycznym). Jej obecność w akademii jest faktem – poświadczonym publikacjami naukowymi, organizowanymi

¹ Niniejsze uwagi wprowadzające do tomu „Studia Poetica” wykorzystują w znacznej mierze spostrzeżenia i postulaty badawcze sformułowane wcześniej w artykule: M. Roszczyńska, J. Knap, *Mapowanie teorii. Geobiografia teorii literatury fantastycznej w Polsce – propozycja badawcza i dwa studia przypadku*, „Literatura i Kultura Popularna” 2021, t. 27, s. 303–333, będącym projektem badań geobiograficznych polskiej teorii fantastyki. Tam też zoperacjonalizowane zostały terminy, którymi posługuję się w niniejszym artykule: geobiografia, mapowanie, emergencja, atraktor, lineaż. Ostatni rozdział niniejszego artykułu stanowi powtórzenie uwag zaprezentowanych jako egzemplifikacja we wspomnianym studium (tamże, s. 319–323).

konferencjami, zdobywanymi przez uczonych stopniami naukowymi i wreszcie włączeniem w programy studiów kursów sprofilowanych fantastyką.

Monografie koncentrują się głównie na jednej z odmian fantastyki: *fantasy*², być może z tego powodu, że w ostatnim trzydziestoleciu – jak udowodniła Katarzyna Kaczor – przemieściła się ona z „getta” do mainstreamu³. Niemniej jednak monograficznie opracowano także między innymi literaturę grozy⁴, horror filmowy, fantastykę socjologiczną, allotopię czy historię alternatywną⁵. Z kolei trwałość autorytetu Stanisława Lema jako pisarza oraz kodyfikatora literatury fantastycznej i futurologicznej, a także wzrastająca ranga pisarstwa Jacka Dukaja⁶ każą się rychło spodziewać naukowych podsumowań i w tym zakresie, których zwiastunem było wydanie w 2017 roku opracowania polonisty i filozofa Andrzeja Wasilewskiego *Teoria literatury Stanisława Lema*⁷. Wyznaczenie przez Sejm RP roku 2021 jako Roku Stanisława Lema – w stulecie urodzin autora *Fantastyki i futurologii* – już stało się okazją do popularyzacji twórczości pisarza i organizacji sympozjów naukowych jemu poświęconych, a wkrótce zapewne także okolicznością sprzyjającą publikacji znaczących naukowych opracowań⁸. Rytm biografii akcentują kolejne mocne cezury: 2 czerwca 2019 zmarł Maciej Parowski, o którym w nekrologu Kamil Śmiałkowski napisał, iż „kreował kształt polskiej fantastyki literackiej”⁹, zaś 14 października 2021 Antoni Smuszkiewicz, nestor polskich badań nad *science fiction*, popularyzator fantastyki, autor między innymi prac teoretycznych (*Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, 1980), historycznoliterackich (*Zaczarowana gra. Zarys dziejów polskiej fantastyki*

² T.Z. Majkowski, *W cieniu Białego Drzewa. Powieść fantasy w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013; G. Trębicki, *Fantasy. Ewolucja gatunku*, TAIWPN Universitas, Kraków 2007.

³ K. Kaczor, *Z „getta” do mainstreamu. Polskie pole literackie fantasy (1982–2012)*, TAIWPN Universitas, Kraków 2017.

⁴ D. Brzostek, *Literatura i nierozum. Antropologia fantastyki grozy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2009; tegoż, *Wola nie-wiedzy. Horror postmodernistyczny czy groza ponowoczesności?*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2020. Zob. także publikacje sygnowane przez ośrodek naukowy Facta Ficta.

⁵ A. Has-Tokarz, *Horror w literaturze współczesnej i filmie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010; M.M. Leś, *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008; K.M. Maj, *Allotopie. Topografia światów fikcyjnych*, TAIWPN Universitas, Kraków 2015; *Exploring the Benefits of the Alternate History Genre*, red. Z. Wąsik, M. Oziewicz J. Deszcz-Tryhubczak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, Wrocław 2011; N. Lemann, *Historie alternatywne i steampunk w literaturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.

⁶ P. Gorliński-Kucik, *TechGnoza, uchronia, science fiction. Proza Jacka Dukaja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.

⁷ A. Wasilewski, *Teoria literatury Stanisława Lema*, Wydawnictwo Forma, Szczecin 2017.

⁸ Zob. m.in.: <https://roklema.pl>; <http://planetalem.pl> (dostęp: 10.12.2021).

⁹ Fanpage „Nowej Fantastyki” na Facebooku, <https://bit.ly/36NhEQk> (dostęp: 3.06.2019).

naukowej, 1982, wyd. poszerz. 2016), encyklopedycznych (współautor *Leksykonu polskiej literatury fantastycznonaukowej*, 1990) poświęconych temu zagadnieniu¹⁰.

Zdarzenia te mogą stanowić symboliczną granicę pewnego etapu w historii polskiej literatury fantastycznej. Dojrzała także potrzeba badań metateoretycznych – Anna Gemra wraz z zespołem dostrzegła, że to „najlepszy czas na rozmowę o metodach”¹¹.

2. (Meta)fantastykoznawcze refleksje

Odpowiedzią na ten apel są artykuły zgromadzone w niniejszym tomie, tworzące mozaikę różnorodnych problemów i ujęć metodologicznych polskiej teorii literatury fantastycznej odnoszących się do różnych faz jej kształtowania. Mozaikowość (wielokierunkowość i heteroglosja języków badawczych) tych refleksji stanowi zresztą specyficzną cechę badań fantastykoznawczych w Polsce *sensu largo*. Łączy z kolei te rozpoznania, oprócz samego przedmiotu (fantastykoznawstwo), to, że znaczna część z nich ma charakter metateoretycznej refleksji na temat uprawianej w Polsce teorii fantastyki, część proponuje nowe perspektywy lub genologiczne postulaty dla tego rodzaju badań, większość zaś scala obie te perspektywy ze sobą.

Najczęstszym obiektem refleksji autorów, co jest uzasadnione wspomnianą już tendencją polskiego fantastykoznawstwa, są rozważania genologiczne nad nowymi, wyłaniającymi się (emergentnymi) w polu literatury i nieopisanymi dostatecznie gatunkami fantastyki. Genologiczne ustalenia reprezentuje artykuł Barbary Szymczak-Maciejczyk, eksponujący związane ze zwrotem przestrzennym (*spatial turn*) badania nad relatywnie nowym gatunkiem *urban fantasy*¹², oraz poświęcone poezji *science fiction*, niemającej niemal opracowań w języku polskim, studium Soni Nowackiej¹³. W kręgu zagadnień genologicznych pozostaje także artykuł Katarzyny Kaczor dotyczący polskiego dyskursu definicyjnego *fantasy*, kontynuujący rozważania z jej monografii¹⁴ i obrazujący stopniową emancypację nowego zjawiska w systemie genologicznym, co *pars pro toto* odzwierciedla także losy polskiego fantastykoznawstwa („z getta do mainstreamu”). Opracowanie cenne jest także jako nowatorska propozycja socjologii literatury *fantasy* (spod znaku Michela Foucaulta

¹⁰ Zob. m.in. wspomnienie Marka Oramusa o autorze *Zaczarowanej gry*: M. Oramus, Antoni, <https://www.galgut.eu/antoni/> (dostęp: 10.12.2021).

¹¹ A. Gemra, *Słowo wstępne*, w: *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, red. J.Z. Lichański, W. Kajtoch, B. Trocha, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2015, s. 9. „Rozmowę o metodach” zainicjowaną w przywołanym tomie z 2015 roku kontynuowano w roku kolejnym; zob. *Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. J.Z. Lichański, A. Mazurkiewicz, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2016.

¹² Inspirującym kontekstem dla badań tego gatunku jest pionierska publikacja wydana pod auspicjami ośrodka Facta Ficta: „Creatio Fantastica. Zagadnienia i Problemy Fantastyki” 2018, nr 1(58): *Fantastyka miejska*.

¹³ Jedynym w gruncie rzeczy artykułem poświęconym zagadnieniu w języku polskim jest propozycja: M.M. Leś „*A ja jestem jedynym dowodem*”. *O poezji fantastycznonaukowej*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2013, nr 4, s. 187–203.

¹⁴ K. Kaczor, *Z „getta” do mainstreamu*, dz. cyt.

i Pierre'a Bourdieu) – dająca ogłód dyskursu definicyjnego w perspektywie „pozali-terackiej”, struktur i przepływów władzy.

Blisko refleksji genologicznej mieszczą się też prace dyskонтujące nowe metodologie, które pozwalają w obrębie rozpoznanych już form gatunkowych wykryć przeoczone wcześniej zjawiska / poetyki. Weronika Kostecka zgłasza propozycję badań uwzględniających feministyczną teorię literatury i *gender studies* nad kulturowymi konstrukcjami kobiecości i dziewczęcości reprezentowanymi w fantastyce dla młodych dorosłych, jako literaturze odgrywającej istotną rolę w transmisji wzorców kulturowych wśród młodych Polaków i Polek¹⁵. Wykorzystanie narzędzi kulturowej teorii literatury pozwala Joannie Płoszaj na wyeksponowanie aspektów rodzimej *fantasy* wcześniej pomijanych: ekspresji brutalności, estetyki makabry, jako przejawów „urealnienia” poetyki gatunkowej, które korespondują z przemianami samej konwencji *fantasy* (od baśniowości do pseudohistoryczności i demitologizacji)¹⁶. Krystian Saja z kolei omawia perspektywy teoriopoznawcze, jakie może zaoferować odniesienie kategorii retellingu do badań historiograficznych i gatunku historii alternatywnych¹⁷.

Autorzy podjęli także rozważania nad ważnym w kontekście kształtowania się pola polskiego fantastykoznawstwa problemem interkulturowych i translato-logicznych transferów teorii literatury fantastycznej. Próbę zestawienia badań genologicznych nad *science fiction* w Rosji i w Polsce omawia Jelena Kozmina (w „dialogu” z koncepcjami Andrzeja Stoffa), Katarzynę Gadomską zaś interesuje (niesatysfakcjonująca) recepcja w Polsce francuskiej teorii fantastyki, utrudniająca integrację języków badawczych i dialog między wywodzącymi się z różnych tradycji fantastykologami¹⁸.

Nachylenie historyczne (historia teorii) reprezentuje zagadnienie, które można by określić jako „inicjowanie dyskursu fantastykoznawczego w Polsce”. Adam Mazurkiewicz omawia prasową polemikę dotyczącą *Astronautów* Stanisława Lema, która stanowi pretekst do refleksji nad początkami kształtowania się teorii fantastyki naukowej w Polsce (pod presją socrealistycznej ideologii). Z kolei bardziej osobowo ten wątek badawczy profiluje Grzegorz Trębicki w swoim artykule będącym rodzajem mikromonografii Andrzeja Zgorzelskiego jako teoretyka fantastyki, w kontekście podejmowanych przez niego autorskich projektów badawczych

¹⁵ Rodzimy namysł nad tym gatunkiem reprezentuje publikacja: „Creatio Fantastica. Zagadnienia i Problemy Fantastyki” 2017, nr 1(56): *Fantastyka młodzieżowa*.

¹⁶ Na osobność *fantasy* polskiej na tle światowym zwracała już wcześniej uwagę: K. Kaczor, *Skąd w polskiej fantasy tyle smutku?*, w: *Fantastyczność i cudowność. Wokół źródeł fantasy*, red. T. Ratajczak, B. Trocha, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009, s. 219–226.

¹⁷ O tym gatunku w polskiej teorii fantastyki zob. wspomniane już: *Exploring the Benefits...*, dz. cyt.; N. Lemann, *Historie alternatywne...*, dz. cyt.

¹⁸ Warto dodać, że omawiany przez nią „nieudany” (bo zapośredniczony przez krytyczną recenzję Stanisława Lema) transfer teorii fantastyki Tzvetana Todorova na grunt polski miał dalsze konsekwencje – tj. utrwalenie jej w „zdefektowanej” wersji w polskim dyskursie definicyjnym; zob. np. A. Smuszkiewicz, *Fantastyka*, hasło w: *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. A. Brodzka i in..., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992, s. 280–287.

(„supragenologia”), a także jego orientacji metodologicznej („esencjalistycznej”) na tle uwarunkowań środowiskowych, trendów i mód w obszarze literaturoznawstwa¹⁹.

Łączy się z tym zagadnieniem kwestia przemian paradygmatów badawczych w naukowym namyśle nad fantastyką. Eksponuje ten aspekt Dariusz Brzostek, omawiając przeszło sześćdziesięcioletnią tradycję badań nad literaturą niewerystyczną na toruńskim Uniwersytecie Mikołaja Kopernika – od inicjujących ją jeszcze w latach pięćdziesiątych badań literaturoznawczych (Artur Hutnikiewicz, Andrzej Stoff) oraz folklorystycznych (Jan Mirosław Kasjan) po stopniowe odchodzenie od paradygmatu literaturoznawczego na rzecz badań interdyscyplinarnych: kulturowych, socjologicznych, medioznawczych, reprezentowanych przez nowe pokolenie badaczy. Podobne aspekty, choć w tonacji mniej sprawozdawczej, a bardziej krytyczno-postulatywnej, akcentuje Krzysztof M. Maj. Oceniając krytycznie śladową obecność fantastyki w polskich badaniach teoretycznoliterackich („allofobia”), Maj formułuje postulaty rewizji teorii na rzecz optyki „światocentrycznej”, która pozwoliłaby uchwycić funkcjonowanie narracji fantastycznych we współczesnej kulturze, uwzględniając ich transmedialną, transfikcjonalną i performatywną naturę.

Ostatnią grupę tekstów łączy ciekawy problem twórców literatury fantastycznej jako jej teoretyków / kodyfikatorów. Maciej Szargot omawia autorską koncepcję „powieści historyczno-fantastycznej”, bliskiej historii alternatywnej czy allohistorii, Teodora Parnickiego – udokumentowaną także jego metafikcjonalną praktyką pisarską. Z kolei Tomasz Pindel komentuje wypowiedzi metaliterackie Andrzeja Sapkowskiego i Jacka Dukaja, będące interesującym przykładem „oddolnej”, bo nielegitymizowanej glejtem Akademii i dystrybuowanej poza kanałami gwarantującymi „naukowy atest” (za to inspirowanej przez fandom), genologii fantastyki (odpowiednio *fantasy* i *science fiction*).

Uzupełnia te studia rozbudowany dział „Komentarze i Parateksty”, w którym pomieszczone są: wywiad Anny Skubaczewskiej-Pniewskiej z nestorem polskich badań nad *science fiction* – Andrzejem Stoffem, dwugłos o „Nowej Fantastyce” Marka i Dominiki Oramusów, recenzja książki Andrzeja Wasilewskiego o „Lemie literaturoznawcy” (Adam Mazurkiewicz), sprawozdanie z konferencji o Michaelu Endem (Dorota Pielorz) oraz komentarz krytyczny na temat mniej znanej twórczości *fantasy* małżeństwa Diaczenków (Marek Borowski). W dziale „Repetycje” przypomniana została natomiast praca Ryszarda Siwka poświęcona teorii realizmu fantastycznego Franza Hellensa.

3. „Hipotetyczne prapoczątki”

Odwołując się do dotychczasowych obserwacji, chciałbym sformułować kilka uwag dotyczących początków procesu kształtowania się krytyczno-teoretycznej refleksji nad fantastyką w Polsce. Z tego względu najbardziej zbieżne są te uwagi z refleksjami zamieszczonymi w niniejszym tomie, również eksponującymi wczesne

¹⁹ Warto zauważyć, że recepcję tej oryginalnej koncepcji w Polsce można by opisać w kategoriach „wędrujących pojęć” (M. Bal) – pretendentami do konkurencyjnych użycie konceptu egzomimetyczności wydają się sam Grzegorz Trębicki oraz Krzysztof M. Maj – na potrzeby zastosowania go w określeniu allotopii.

fazy polskiej teorii fantastyki: Adama Mazurkiewicza (początki powojennej teorii *science fiction* w Polsce), Dariusza Brzostka (toruńska tradycja badań nad fantastyką, zwłaszcza ich inicjator – Artur Hutnikiewicz), Grzegorza Trębickiego (pionierskie badania Andrzeja Zgorzelskiego) czy Katarzyny Kaczor (dyskurs definicyjny *fantasy* – zwłaszcza jego 4 pierwsze „akty”). Przy czym mówiąc o „początkach”, rozpatruję ten problem nie tyle w kategoriach genetyzmu, ile raczej w porządku emergentnym – uwzględniając rolę tak zwanych atraktorów w kształtowaniu mapy polskiego fantastykoznawstwa, to jest zagęszczonych czynników sprzyjających wyłanianiu się nowych form (koncepcji krytyczno-teoretycznych)²⁰.

Owe początki, czy może „hipotetyczne prapoczątki”, można by wskazać już w pierwszych dekadach XX wieku²¹. To właśnie wtedy, zwłaszcza w okresie dwudziestolecia międzywojennego, zaobserwować można wzmożenie zainteresowania fantastyką w pracach krytycznoliterackich czy publicystyczno-recenzyjnych, co związane było z pojawieniem się w literaturze polskiej tego czasu utworów reprezentujących różne formy fantastyki, zyskujące coraz większą popularność i zainteresowanie krytyki (na czele z nowelistiką fantastyczną Stefana Grabińskiego²²), ze zaznajomieniem polskiego czytelnika z kanonem „modernistycznej fantastyki” obcej²³ czy z nadrabianiem zaległości translatorskich wobec dawnych arcydzieł

²⁰ Odwołuję się w tym miejscu do koncepcji emergentnego zmapowania polskich teorii fantastyki, sformułowanej w artykule: M. Roszczyńska, J. Knap, *Mapowanie teorii*, dz. cyt. Atraktory to „pochodzące ze środowiska fizycznego i społecznego zdarzenia losowe, analogiczne lub odstępcze, koherentne lub paradoksalne, z pozoru istotne lub błaha, najważniejsze, że mające wpływ na formowanie się (trajektorie) [...] wyłaniających się form” (tamże, s. 311). Atraktorami mogą być także miejsca i instytucje (np., jak będę chciał to pokazać, wielokierunkowy rozwój badań nad fantastyką w toruńskim UMK, zapoczątkowanych przez przybyłego tam ze Lwowa po wojnie Artura Hutnikiewicza).

²¹ A być może należałoby cofnąć je jeszcze bardziej w czasie, rozpatrując pewne inicjalne przejawy tego procesu w dziewiętnastowiecznych komentarzach poświęconych interesującemu mnie tu zagadnieniu. Jako przykład można by podać np. refleksje krytyczne Józefa Bogdana Dziekońskiego, autora utworów „fantastyczno-niesamowitych”, nad fantastyczną prozą Ludwika Sztjermera (*Kataleptyk*). Na ten temat, a także o romantycznych referencjach do zjawiska „fantastyczności” i „cudowności”, pisze szerzej Maciej Szargot w książce: *Opowieści niesamowite Józefa Bogdana Dziekońskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004 (zwł. rozdz. *Romantyczne, czyli niesamowite*, s. 13–59).

²² Zwłaszcza jego twórczości towarzyszyła ożywiona recepcja krytyczna, która obejmowała też siłą rzeczy rozpoznania ogólniejsze, dotyczące uprawianego przez niego typu literatury; zob. np. K. Irzykowski, *Fantastyka. Z powodu książki Stefana Grabińskiego* Na wzgórzu róż. Nowele, „Maski” 1918, z. 32–33; T. Terlecki, *Stefan Grabiński. Pierwszy fantastyk polski*, „Droga” 1932, nr 9.

²³ Skromny wybór przykładów z obszernego repertuaru wydawniczego tamtych czasów: „klasycy” literatury fantastycznej – E.T.A. Hoffmann, *Diable eliksiry*, przeł. L. Eminowicz, Warszawa 1910 (oryg. *Die Elixiere des Teufels*, 1815); tegoż, *Powieści fantastyczne*, wstęp i układ A. Lange, przeł. A. Lange, F. Faleński, Warszawa 1913; E.A. Poe, *Arabeski*, wyb. i przeł. S. Wyrzykowski, J. Mortkowicz, Warszawa – Kraków 1922; tegoż, *Groteski*, przeł. S. Wyrzykowski, Warszawa 1924 (oryg. *Tales of the Grotesque and Arabesque*, 1840); modernistyczna fantastyka niemieckojęzyczna – G. Meyrink, *Golem*, przeł. A. Lange, Warszawa 1919 (oryg. *Der Golem*, 1915); tegoż, *Zielona twarz*, Lwów 1922 (oryg. *Das grüne Gesicht*, 1916); tegoż, *Noc Walpurgii*, przeł. B.J. Frühling, Warszawa 1926 (*Walpurgisnacht*, 1917); H.H. Ewers, *Alraune*,

literatury fantastycznej²⁴. Powstają nawet instytucje wydawnicze, które specjalizują się w tego typu literaturze (np. lwowski Lektor, dla którego Stanisław Przybyszewski opracował specjalny plan wydawniczy obejmujący najcenniejsze okazy fantastyki światowej²⁵). Innymi słowy, fantastyka staje się wówczas modna, dyskutuje się żywo o niej na łamach prasy, komentuje bieżące i dawniejsze tendencje²⁶.

Wspomniane pierwsze próby rozpoznania zjawiska fantastyki, jej bardziej świadomego zróżnicowania, znaleźć można w pracach między innymi Karola Irzykowskiego (występującego z obroną wartości i funkcji sztuki fantastycznej)²⁷ oraz formułującego swój program literacki „metafantastyki” Grabińskiego²⁸. Tendencję do włączenia w obręb krytycznej refleksji nad bieżącą polską literaturą zagadnienia fantastyki dostrzec można zwłaszcza w latach schyłkowych dwudziestolecia. Pojawiać się będą wtedy ogólniejsze konkluzje na ten temat w różnego rodzaju próbach podsumowań wartości, charakteru, odmian najnowszej literatury polskiej

przeł. J. Przybyszewska, wstęp S. Przybyszewski, Lwów 1917 (i wiele wznowień; oryg. *Alraune. Die Geschichte eines lebenden Wesens*, 1911); modernistyczna fantastyka francuska – A. Villiers de L'Isle-Adam, *Wybór nowel*, przeł. W. Rogowicz, Warszawa 1913; *Vox populi i inne wybrane Opowieści okrutne*, przeł. Miriam, Warszawa 1924 (oryg. *Contes cruels*, 1883); J. Barbey D'Aureville, *Zemsta kobiety i inne utwory z cyklu „Les Diaboliques”*, przeł. L. Choromański, Warszawa 1912 (oryg. *Les Diaboliques*, 1874); modernistyczna fantastyka anglosaska – R.L. Stevenson, *Człowiek o dwu twarzach*, przeł. B. Szarlit, Warszawa 1924 (oryg. *The strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*, 1886); fantastyka naukowa – A. Villiers de L'Isle-Adam, *Ewa przyszłości*, przeł. C. Kozłowski, Lwów 1922 (oryg. *L'Ève future*, 1886); G.H. Wells, *Podróż w czasie. Opowieść fantastyczna*, przeł. F. Wermiński, 1899 (oryg. *The Time Machine*, 1895); tegoż, *Wojna światów*, przeł. M. Wentzl, Warszawa 1899 (oryg. *The War of the Worlds*, 1898), *Wyspa doktora Moreau*, Warszawa 1929 (oryg. *The Island of Doctor Moreau*, 1896); T. von Harbou, *Metropolis*, przeł. W. Zechenter, Warszawa 1927 (oryg. *Metropolis. Roman*, 1925); A. Huxley, *Nowy wsparniały świat*, przeł. S. Kuszelewska, Warszawa 1933 (oryg. *Brave New World*, 1932).

²⁴ M.in. po raz pierwszy, przeszło sto lat po publikacji oryginału, na język polski przetłumaczony zostaje *Frankenstein* (oryg. 1818) Mary Shelley (M. Shelley, *Frankenstein*, przeł. H. Goldmann, Warszawa 1925), utwór uważany za prototypowy zarówno dla *science fiction*, jak i dla fantastyki grozy (zob. B.W. Aldiss, *O pochodzeniu gatunków: Mary Shelley*, przeł. J. Kozak, w: *Spór o S.F. Antologia szkiców i esejów o science fiction*, red. R. Handke, L. Jęczmyk, B. Okólska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, s. 19–40).

²⁵ Ów plan wydawniczy opracował i wydał współcześnie, jako swoisty dokument zainteresowań fantastyką tego okresu, Dariusz Dziurzyński ([S. Przybyszewski], *Od wydawnictwa* [Prospekt wydawniczy Literackiego Instytutu Wydawniczego „Lektor” we Lwowie], oprac. D. Dziurzyński, w: *Młodopolski pakowaniec literacki: wypieczony specjalnie dla Andrzeja Z. Makowieckiego*, red. E. Paczoska, Ł. Książyk, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009).

²⁶ Np. tylko na łamach „Pro Arte” w 1918 roku ukazuje się obszerne studium o prozie fantastycznej Gustava Meyrinka, będące pokłosiem krakowskiego odczytu o tym pisarzu doktora Emila Breitera: E. Breiter, *Ostatnie powieści Meyrinka*, „Pro Arte” 1918, z. 3–4; oraz wybitnego indologa i filozofa doktora Stanisława Schayera na temat „niesamowitej” fantastyki Hannsa H. Ewersa: S. Schayer, *Niesamowita literatura (Hanns Heinz Ewers)*, „Pro Arte” 1918, z. 12.

²⁷ Zob. m.in. wcześniej przywołany szkic: K. Irzykowski, *Fantastyka*, dz. cyt., oraz tegoż, *Cudowność jako materiał poetycki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1921, nr 41.

²⁸ M.in.: S. Grabiński, *O twórczości fantastycznej. Jej geneza i źródła (wstęp do szkicu)*, „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” 1928, nr 10.

(od odzyskania niepodległości). Należą do nich między innymi prace Stanisława Baczyńskiego²⁹ i Ignacego Fika³⁰, a zwłaszcza obszerny rozdział poświęcony fantastyce międzywojennej, który znalazł się w trzecim tomie monumentalnego *Obrazu współczesnej literatury polskiej* Kazimierza Czachowskiego³¹. Wspólną ich cechą jest jednak przewaga sądów wartościujących (wywodzących się zresztą z odmiennych przesłanek krytycznych i estetycznych) nad opisowymi (wynikająca zapewne z niewielkiego dystansu czasowego do opisywanych zjawisk), stosunkowo pobieżna i niepełna charakterystyka, kłopot z typologicznym podziałem fantastyki, jej bardziej świadomym zróżnicowaniem. W omówieniach tych reprezentują fantastykę, potraktowaną *en bloc*, dzieła należące – według dzisiejszego stanu wiedzy i literaturoznawczej nomenklatury, do różnych jej odmian, takich jak fantastyka naukowa (zyskująca sobie coraz większą popularność) czy bliższa cudowności fantastyka baśniowa, ale też utwory, których świat przedstawiony konstruowany jest w konwencji groteskowej albo nadrealistycznej. Słowem, do jednej kategorii włączano dzieła przełamujące w bardzo różny sposób konwencję prozy realistycznej, kwalifikacji do fantastyki dokonywano zatem poprzez prostą negację – jako fikcji „nie-realistycznej”³².

Znamienny w tych rekapitulacjach jest też ambiwalentny status fantastyki (między jej nobilitacją i obroną a lekceważeniem jako twórczości „niepoważnej”, „niewartościowej”, „trzeciorzędnej”). Na przykład Fik, oceniając dorobek polskiej fantastyki międzywojennej, pisał następująco:

Fantastyka w literaturze polskiej powojennej i w swych formach, i w swym przeznaczeniu ma charakter typowo dekadencji. Wyróżnić się tutaj da kilka rodzajów, żaden nie jest niestety reprezentowany przez rzeczy wartościowe. [...] Uogólniając, stwierdzić trzeba, że na polu fantastyki literatura polska karmi się unowocześnionymi płodami wyobraźni średniowiecznych czarownic i satanistów lub mdłym poetyzowaniem skłóconych z rzeczywistością fantastów. Wyobraźnia nie żyje w świeżym powietrzu życiowo-twórczych wizji, ale oddycha wyziewami rozkładających się nerwów chorych lub znudzonych dekadentów³³.

²⁹ S. Baczyński, *Losy romansu*, Rój, Warszawa 1927 (zwł. s. 141–146).

³⁰ I. Fik, *Fantastyka we współczesnej literaturze polskiej*, „Nasz Wyras” 1937, nr 8.

³¹ K. Czachowski, *Obraz współczesnej literatury polskiej, 1884–1934*, t. 3: *Ekspresjonizm i neorealizm*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Warszawa – Lwów 1936, s. 537–573.

³² Sprawy „nie ułatwiali” też sami pisarze, którzy często (z braku lepszego określenia) w autocharakterystykach lub genologicznych kwalifikacjach swych utworów nazywali je „fantastycznymi” wtedy, kiedy przełamowały one zastane konwencje (np. *casus* Gombrowiczowskiego *Pamiętnika z okresu dojrzewania*).

³³ I. Fik, *Fantastyka...*, dz. cyt. Fik włącza do fantastyki tzw. typ techniczno naukowy („w stylu Verne’a”, reprezentowanej przez Ferdynanda Goetla i Rafała Malczewskiego), typ fantastyki przyszłościowej (Antoni Słonimski, Waclaw Niezabitowski, Jan Karczewski), bliżej nieokreślony typ fantastyki intelektualnej (Aleksander Wat, Witold Gombrowicz), dalej zaś fantastykę motywowaną podświadomością lub metafizyką (Grabiński, Bruno Szulc [!], Jerzy Bandrowski) oraz pisarzy reprezentujących inne odmiany „odrealnienia świata”, takich jak: Roman Jaworski, Stanisław Baliński, Zbigniew Uniłowski, Kazimierz Truchanowski, Edwin Jędrkiewicz.

Ten skrajny sąd wynikał chyba jednak z braku zrozumienia specyfiki samego zjawiska i niechęci do niego³⁴, a także z oceny literatury fantastycznej z perspektywy społecznych wartości / powinności literatury. Przywołany został obszerniej dlatego, że również wśród późniejszych wypowiedzi na temat fantastyki wielokrotnie będzie się słyszeć podobne opinie, wypowiedane bez większej znajomości rzeczy – albo pod wpływem osobistych gustów, albo też ze względu na inne, pozaliterackie okoliczności³⁵.

Właściwe jednak wyłonienie się fantastyki, jako przedmiotu naukowego namysłu i publikacji literaturoznawczych, miało miejsce już w okresie powojennym. Był to, trzeba podkreślić, proces powolny i z wielu względów ograniczony. Utrudniał go, oprócz znanego już wcześniej ekskluzywizmu kryteriów estetycznych (nierzadko kamuflującego ignorancję), opór ze strony instytucjonalnego dyskursu nauki tamtych czasów, motywowany ideologicznymi powinnościami i estetycznymi pryncypiami stawianymi przed literaturą jako taką – w obrębie której zjawisko fantastyki traciło rację bytu jako fakt literacki, a tym bardziej obiekt naukowych dociekań. W takich niełatwych okolicznościach powstawały pierwsze prace krytyczno-naukowe o fantastyce Artura Hutnikiewicza.

4. *Terra fantastica* – wytyczanie szlaków i filogenetyczne lineażę

W latach pięćdziesiątych w Wydawnictwie Naukowym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu została opublikowana książka Artura Hutnikiewicza w całości poświęcona fantastycznej prozie Stefana Grabińskiego³⁶. Publikację tę autor poprzedził kilkoma artykułami o fantastyce literackiej, które wraz z monografią stanowiły zespół tekstów inicjujących akademicki dyskurs fantastyczny w powojennej Polsce.

Interesująca jest nie tylko merytoryczna zawartość owych pionierskich studiów i zagadnienie ich dalszej cyrkulacji w polskim literaturoznawstwie, ale też impulsy, inspiracje, antecedencje, słowem – zespół uwarunkowań i zdarzeń (wspomnianych już atraktorów), także o geobiograficznej proveniencji, które przyczyniły się do wyboru takiej właśnie tematyki badawczej przez toruńskiego uczonego. Uwzględniając interesującą mnie perspektywę, wskazać można kilka takich czynników.

³⁴ Podobnie jak „wobec wszystkiego, co w literaturze było nacechowane irracjonalizmem, oniryzmem, seksualizmem, subiektywizmem, pesymizmem, stosował metodę wstrząsów: »Choromaniacy!« – grzmiał, pisząc o literaturze, jego zdaniem skrzywdzonej i chorej, Gombrowicza zaś nazywał »głuptakiem«” (J. Kwiatkowski, *Dwudziestolecie międzywojenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 479). Por. I. Fik, *Literatura choromaniaków*, „Tygodnik Artystów” 1935, nr 15.

³⁵ Być może w tym kontekście można by mówić o wczesnych objawach w polskim dyskursie krytycznoliterackim / literaturoznawczym syndromu, który Krzysztof M. Maj w publikowanym w tomie artykule nazywa „allofobią”, a być może też przejawem imperrealistycznej ideologii. To ostatnie pojęcie wprowadza Maj za Lindą Hutcheon (oryg. *realism imperialism*); por. K.M. Maj, *Allofobia*, w: *Autoportret z olimpiadą w tle*, red. M. Skucha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020; tegoż, *Allotopie*, dz. cyt., s. 20–23.

³⁶ A. Hutnikiewicz, *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Toruń – Łódź 1959.

Istotnym, jak się okaże, w tej perspektywie zdarzeniem jest migracja (przymusowa, bo wysiedleńcza) przyszłego profesora z rodzinnego Lwowa do Torunia. W latach pięćdziesiątych dla Hutnikiewicza Lwów to zatem miejsce utracone, idylla młodościowych lat, ważny etap formowania przez atmosferę intelektualną i kulturową przedwojennej stolicy Galicji, światopoglądowego dojrzewania i kształtowania etosu naukowego w murach Uniwersytetu Jana Kazimierza. Toruń, do którego przyjeżdża w 1946 roku za swoim mistrzem profesorem Eugeniuszem Kucharskim jego lwowski uczeń-asystent, to owszem miejsce zawodowego awansu i spełnienia naukowych ambicji, ale też samotność oraz katorżnicza (o czym często wspominał) praca w nowo powstałym uniwersytecie³⁷, do którego przenikała bez ustępstw ponura i opresyjna rzeczywistość stalinowska.

Patrząc na to z tej perspektywy, widać dopiero, że ten geobiograficzny trop nie jest obojętny również, jeśli chodzi o interesującą mnie w tym miejscu książkę. Bezpośrednia znajomość z bohaterem monografii, który był jego nauczycielem w jednym z lwowskich gimnazjów, fascynacja jego fantastycznymi utworami, potrzeba przywrócenia pamięci o jego twórczości, a także predylekcja do tego typu literatury, niezwykle popularnej w międzywojennej Polsce, oraz osobnicze uwrażliwienie na metafizyczny aspekt odczuwania świata³⁸ odgrywały tu zapewne istotną rolę. Łączą się one z innymi jeszcze motywacjami, impulsami sprawczymi.

Praca nad książką, jak wspominał autor, była też swego rodzaju sposobem „emigracji wewnętrznej”, ucieczki od codzienności okresu stalinizmu, a w pewnym sensie rodzajem oporu wobec oficjalnego dyskursu akademickiego tamtego czasu, którego stosunek względem literatury fantastycznej (jako twórczości politycznie „nieprawomyślniej”, a z perspektywy estetycznych postulatów „literatury zaangażowanej” – bezwartościowej) przejawiał się najczęściej jej wykluczeniem, dezawuacją lub przemilczeniem³⁹.

Symptomatyczny pod tym względem był wstęp do książki o Grabińskim, w którym – z konieczności w nieco zawołowany sposób – pisał autor:

Badania naukowe nad literaturą polską ujawniają od dawna niepokojącą jednostronność. Oto koncentrują się one na nielicznych wybranych i uprzywilejowanych zjawiskach i osobistościach twórczych, ze względów artystycznych czy nawet pozaartystycznych niekiedy uznanych za szczególnie ważne i doniosłe. [...] Książka poświęcona twórczości Stefana Grabińskiego jest próbą przełamania tak wyłącznie jednostronnie zorientowanej postawy badawczej. Pragnie zaoponować przeciw snobistycznym słabostkom naszej krytyki rodzimej, co skłonna jest przyjąć i uznać każdą ekscentryczność, gdy przybywa ona z zewnątrz, a unicestwić milczeniem wszelką niezwykłość, której przydarzyło się pojawić na gruncie polskim⁴⁰.

³⁷ Zob. A. Hutnikiewicz, *Moje pierwsze dziesięciolecie w Toruniu*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1995, s. 93–116.

³⁸ Zob. A. Hutnikiewicz, *Wspomnienie o Stefanie Grabińskim*, „Semper Fidelis” 1996, nr 6, s. 24–25; tegoż, *Rehabilitacja Grabińskiego*, oprac. B. Burdziej, „Litteraria Copernicana” 2011, nr 1(11), s. 282–291 (są to opracowane wyimki wspomnień z niepublikowanego dziennika).

³⁹ Zob. zwł. A. Hutnikiewicz, *Moje pierwsze dziesięciolecie...*, dz. cyt., s. 105–106.

⁴⁰ A. Hutnikiewicz, *Twórczość literacka...*, dz. cyt., s. 5.

Co również charakterystyczne, podobne introdukcje, zawierające swoiste „gesty” usprawiedliwiające i uzasadniające poruszany temat, pozostaną przez wiele lat topiką inicjalną opracowań naukowych fantastyki – również w innej już sytuacji geopolitycznej.

Powracając do zawartości teoretycznych ustaleń Hutnikiewicza, warto wskazać, że już w artykule zatytułowanym *Fantastyka* (1949)⁴¹ szkicuje on granice omawianego zjawiska, poddaje je wstępnym i rozwijanym później próbom typologicznym zróżnicowań (m.in. „fantastyka zewnętrzna” i „integralna”) czy też dopełnia refleksję uwagami o funkcji fantastyki i jej – co uzasadnione wspomnianymi uwarunkowaniami – „pożyteczności”.

Co więcej, próby konceptualizacji fantastyki, które prezentuje w swoich pionierskich rozprawach Hutnikiewicz, odsłaniają zaskakującą migrację teoretycznych idei, jeśli spojrzeć na nie po raz kolejny z perspektywy przedwojennego literackiego Lwowa. Ustalenia Hutnikiewicza w dużej mierze wykorzystują (i rozwijają) bowiem metaliterackie koncepcje sformułowane przez Stefana Grabińskiego w jego studiach estetycznych poświęconych fantastyce, w których objawia się on już nie tyle jako utalentowany fikcyjotwórca, ile jako przenikliwy teoretyk-analityk uprawianego typu literatury. Warto dodać, że drukowane w prasie literackiej studia Grabińskiego, choć zaskakująco innowacyjne i właściwie bezkonkurencyjne na tle współczesnej krytyki literackiej, za życia autora nie zostały dostrzeżone⁴². Można zatem powiedzieć, że sytuacja ta ilustruje wspomniany wcześniej transfer idei⁴³ – tym razem z przedwojennej prasy lwowskiej o zasięgu co najwyżej regionalnym do powojennego dyskursu akademickiego – a zatem ich upowszechnienie i naukową nobilitację.

Teoretyczne koncepcje Hutnikiewicza, choć zaciążył na nich pewien obecny już u Grabińskiego normatywizm i partykularyzm, miały istotny wpływ na kształtowanie się pola dyskursu fantastycznego w Polsce przynajmniej przez dwie kolejne dekady. Monografia uzyskała na ogół przychylne recenzje, choć jak wspominał jej autor, pojawiły się i zastrzeżenia, „czy pisarz tego rodzaju [podkr. J.K.] zasługiwał na aż tak wielką książkę”⁴⁴. Wybrane ustalenia toruńskiego badacza były przedmiotem polemik (Zygmunt Greń, Zbigniew Jakubik)⁴⁵, inspiracją dla ujęć alternatywnych

⁴¹ A. Hutnikiewicz, *Fantastyka*, „Dziś i Jutro” 1949, nr 43, s. 6.

⁴² Mowa tu przede wszystkim o następujących artykułach: S. Grabiński, *O twórczości fantastycznej*, dz. cyt.; tegoż, *Książkę fantastów (E.A. Poe). Studium literackie*, „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie” 1931, nr 3, s. 1; nr 4, s. 1–2; nr 5, s. 2–3; tegoż, *Zagadnienie oryginalności w twórczości literackiej*, „Pamiętnik Literacki” 1925–1926, z. 22–23, s. 1–7.

⁴³ Odwołuję się w tym miejscu do koncepcji „mobilności kulturowej” Stephena Greenblatta; zob. M. Roszczyńska, J. Knap, *Mapowanie teorii*, dz. cyt., s. 313–319.

⁴⁴ A. Hutnikiewicz, *Rehabilitacja Grabińskiego*, dz. cyt., s. 289. Taką wymowę, mimo podkreślenia zalet pracy, miało w dużej mierze omówienie pióra Jana Józefa Lipskiego („Pamiętnik Literacki” 1961, z. 3, s. 276–282) i zwięzła nota recenzyjna Henryka Markiewicza („Rocznik Literacki” 1958–1960, s. 263).

⁴⁵ Z. Greń, *Fraszka diabeł*, „Nowa Kultura” 1950, nr 19; Z. Jakubik, *Na marginesie pewnej recenzji*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 36; A. Hutnikiewicz, *Jeszcze raz w sprawie fantastyki*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 38.

(Celestyn Skołuda⁴⁶) czy monograficznych rozwinięć niektórych wątków (na przykład topiki sobowtórowej w pracy Marii Podraza-Kwiatkowskiej⁴⁷). Przed wszystkim jednak inicjowały dyskurs fantastyczny w powojennej Polsce, otwierały pole badawcze, wprowadzały problematykę literatury fantastycznej do dyskursu akademickiego⁴⁸.

W związku z wcześniejszymi obserwacjami warto jeszcze zwrócić uwagę na to, jak w kolejnych szkicach Hutnikiewicza o Grabińskim odzwierciedla się niejako sukcesywny przyrost teoretycznoliterackiej wiedzy na temat literatury fantastycznej, jej bardziej świadomego różnicowania i typologizowania, rozbudowywania aparatury pojęciowej. W monografii z lat pięćdziesiątych na oznaczenie twórczości Grabińskiego Hutnikiewicz używa jeszcze takich, najczęściej peryfrastycznych, określeń jak na przykład: „literatura »niesamowitych dreszczów«” (s. 45, 55, 76), „fantastyka w stylu Poego i Hoffmanna” (s. 53, 55), „typ fantastyki psychologizującej i filozofującej” (s. 129), „fantastyka metafizyczna” (s. 123), „nowela z gatunku niesamowitych” (s. 406) czy „horror charakterystyczny dla tej noweli” (s. 409). Natomiast we wstępie do edycji jego twórczości z roku 1980, a zatem gdy na polskim rynku wydawniczym funkcjonują specjalistyczne opracowania teorii fantastyki (np. Marka Wydmucha⁴⁹), pisze już: „Była to nowela szczególna, *horror story*, *weird fiction*, jak

⁴⁶ C. Skołuda, *O fantastyce w literaturze*, „Ruch Literacki” 1960, nr 3, s. 188–197.

⁴⁷ M. Podraza-Kwiatkowska, *Młodopolskie konstrukcje sobowtórów*, w: tejsze, *Somnambulicy, dekadenci, herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985. Istotną wartość pionierskich rozpoznawień Hutnikiewicza podkreśla autorka zresztą *expressis verbis* (zob. tamże, s. 112, przypis 78).

⁴⁸ Trudno byłoby w literaturoznawstwie polskim, przynajmniej do lat osiemdziesiątych, a być może również w latach późniejszych, znaleźć pracę poświęconą aspektem fantastyki, która w jakiś sposób nie odwoływałaby się – choćby tylko „przypisowo” – do ustaleń Hutnikiewicza z tej materii. Stanowiły więc one swoiste „zaplecze” metodologiczne i historycznoliterackie, torujące drogę autorom podejmującym naukową refleksję nad problematyką fantastyki literackiej, ale też były swego rodzaju „naukowym wekslem” i „legitymizacją” dla tego rodzaju inicjatyw badawczych (wspartych autorytetem uznanego w środowisku akademickim uczonego). Przykłady można by mnożyć.

⁴⁹ M. Wydmuch, *Gra ze strachem. Fantastyka grozy*, Czytelnik, Warszawa 1975. Warto nadmienić, że oprócz pracy Wydmucha naukowy dyskurs fantastyczny w Polsce reprezentują już wtedy liczne prace specjalistyczne, zarówno o charakterze teoretyczno-, jak i historycznoliterackim, szczegółowe ujęcia analityczno-definicyjne, monograficzne, ale też przekrojowo-syntetyczne, a także przekłady istotnych opracowań zagranicznych (zob. m.in. R. Caillois, *Definicja fantastyki*, przeł. J. Lisowski, „Twórczość” 1958, nr 10; tegoż, *Od baśni do science fiction*, przeł. J. Lisowski, w: *Odpowiedzialność i styl. Eseje*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1967). Spora ich część była ukierunkowana na współczesne odmiany fantastyki, którym Hutnikiewicz z oczywistych względów nie poświęcił osobnej uwagi, zwłaszcza zdobywającą sobie coraz większą popularność i prestiż literacki fantastykę naukową – *science fiction* (zob. np. W. Ostrowski, *The Fantastic and the Realistic in Literature*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1966, z. 1; R. Handke, *Polska proza fantastycznonaukowa. Problemy poetyki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969; S. Lem, *Fantastyka i futurologia*, t. 1–2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970; A. Zgorzelski, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980; A. Smuszkiewicz, *Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980).

określają fachowo Anglosasi”⁵⁰. Można by zatem mówić w tym kontekście o zjawisku rezonansu czy „sprzężenia zwrotnego” prac o fantastyce Hutnikiewicza – inicjator polskiego dyskursu fantastycznego, otwierający pole badań, staje się później beneficjentem ustaleń uczestników tego pola, jego kontynuatorów.

Można by wreszcie wspomnieć o trwałym dziedzictwie Hutnikiewicza w środowisku toruńskiego (choć nie tylko) uniwersytetu, o toruńskiej „szkole fantastyki”, swego rodzaju lineażu, który mógłby się układać w międzypokoleniową i międzykulturową sukcesję tradycji badań literatury fantastycznej na linii, przykładowo: Stefan Grabiński ⇌ Artur Hutnikiewicz → Jerzy Speina – Andrzej Stoff → Dariusz Brzostek. Linia sukcesorów biegłaby zatem od międzywojennego Lwowa do współczesnego Torunia, zapewne z licznymi, niewskazanymi tu, rozwidleniami⁵¹.

Bibliografia

- Aldiss Brian W., *O pochodzeniu gatunków: Mary Shelley*, przeł. Jolanta Kozak, w: *Spór o S.F. Antologia szkiców i esejów o science fiction*, red. Ryszard Handke, Lech Jęczmyk, Barbara Okólska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, s. 19–40.
- Baczyński Stanisław, *Losy romansu*, Rój, Warszawa 1927.
- Breiter Emil, *Ostatnie powieści Meyrinka*, „Pro Arte” 1918, z. 3, s. 5–8; z. 4, s. 8–10.
- Brzostek Dariusz, *Literatura i nierozum. Antropologia fantastyki grozy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2009.

⁵⁰ A. Hutnikiewicz, *Stefan Grabiński i jego dziwna opowieść*, w: S. Grabiński, *Nowele*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980, s. 16.

⁵¹ Taką „retroaktywną” funkcję wobec „lineażu Hutnikiewicza” mógłby pełnić przecież nie tylko Grabiński, ale i wchodzący z przedwojennym prozaikiem w polemiczne dyskusje dotyczącej fantastyki Karol Irzykowski czy przedstawiciele przedwojennej „galicyjskiej fantastyki” – a przecież istotne filiacje poglądów znaleźć można, sięgając poza nakreślone tu granice czasowe i przestrzenne – choćby w pismach estetycznych pochodzącego z Bostonu pisarza, którego szczególnie hołubił Grabiński – Edgara Allana Poego. Podobnie o hutnikiewiczowskiej sukcesji (mniej lub bardziej zapośredniczonej) można by mówić nie tylko w kontekście jego ucznia Jerzego Speiny (zob. m.in. cenne studia o motywacji fantastycznej w *Typach świata przedstawionego w literaturze*), Andrzeja Stoffa (specjalizującego się poniekąd w tym rodzaju sztuki literackiej) i jego naukowych spadkobierców (jak chociażby Dariusz Brzostek), ale też rozwidleń (i splątań) wspomnianej fantastycznej genealogii mniej oczywistych. Inspiracje tematyką bliską Hutnikiewiczowi widać u innego jego ucznia, Henryka Dubowika, który swą drogę naukową związał z ośrodkiem bydgoskim (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy) – świadczy o tym choćby jego praca doktorska powstała pod kierunkiem toruńskiego profesora (opublikowana jako *Nadrealizm w polskiej literaturze współczesnej*, 1971) czy rozprawa o fantastyce (*Fantastyka w literaturze polskiej. Dzieje motywów fantastycznych w zarysie*, 1999). Z kolei wspomniany wcześniej Celestyn Skołuda szlify naukowe zdobył na podstawie pracy magisterskiej (zatytułowanej *Fantastyka w prozie polskiego dwudziestolecia międzywojennego*) napisanej w 1951 roku w Poznaniu pod kierunkiem prof. Romana Pollaka – bliskiego przyjaciela... Stefana Grabińskiego. Interesującego materiału w tej mierze mogą też dostarczyć wspomnienia i artykuły dedykowane Arturowi Hutnikiewiczowi przez jego uczniów, m.in. Wojciecha Gutowskiego („Litteraria Copernicana” 2016, nr 4: *Profesor. Pamięci Artura Hutnikiewicza*).

- Brzostek Dariusz, *Wola nie-wiedzy. Horror postmodernistyczny czy groza ponowoczesności?*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2020.
- Caillois Roger, *Definicja fantastyki*, przeł. Jerzy Lisowski, „*Twórczość*” 1958, nr 10, s. 91–97.
- Caillois Roger, *Od baśni do science fiction*, przeł. Jerzy Lisowski, w: *Odpowiedzialność i styl. Eseje*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1967, s. 29–65.
- „Creatio Fantastica. Zagadnienia i Problemy Fantastyki” 2017, nr 1(56): *Fantastyka młodzieżowa*.
- „Creatio Fantastica. Zagadnienia i Problemy Fantastyki” 2018, nr 1(58): *Fantastyka miejska*.
- Czachowski Karol, *Obraz współczesnej literatury polskiej, 1884–1934*, t. 3: *Ekspresjonizm i neorealizm*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Warszawa – Lwów 1936.
- Exploring the Benefits of the Alternate History Genre*, red. Zdzisław Wąsik, Marek Oziewicz, Justyna Deszcz-Tryhubczak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- Fik Ignacy, *Fantastyka we współczesnej literaturze polskiej*, „*Nasz Wyraz*” 1937, nr 8, s. 2–3.
- Fik Ignacy, *Literatura choromaniaków*, „*Tygodnik Artystów*” 1935, nr 15, s. 1–2.
- Gemra Anna, *Słowo wstępne*, w: *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*, red. Jakub Z. Lichański, Wojciech Kajtoch, Bogdan Trocha, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2015, s. 7–10.
- gorliński-Kucik Piotr, *TechGnoza, uchronia, science fiction. Proza Jacka Dukaja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.
- Grabiński Stefan, *Książę fantastów (E.A. Poe). Studium literackie*, „*Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie*” 1931, nr 3, s. 1; nr 4, s. 1–2; nr 5, s. 2–3.
- Grabiński Stefan, *O twórczości fantastycznej. Jej geneza i źródła (wstęp do szkicu)*, „*Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie*” 1928, nr 10, s. 1–2.
- Grabiński Stefan, *Zagadnienie oryginalności w twórczości literackiej*, „*Pamiętnik Literacki*” 1925–1926, z. 22–23, s. 1–7.
- Greń Zygmunt, *Fraszka diabeł*, „*Nowa Kultura*” 1950, nr 19, s. 5–6.
- Handke Ryszard, *Polska proza fantastycznonaukowa. Problemy poetyki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969.
- Has-Tokarz Anita, *Horror w literaturze współczesnej i filmie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Hutnikiewicz Artur, *Fantastyka*, „*Dziś i Jutro*” 1949, nr 43, s. 6.
- Hutnikiewicz Artur, *Jeszcze raz w sprawie fantastyki*, „*Tygodnik Powszechny*” 1950, nr 38, s. 4.
- Hutnikiewicz Artur, *Moje pierwsze dziesięciolecie w Toruniu*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. Andrzej Tomczak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1995, s. 93–116.
- Hutnikiewicz Artur, *Rehabilitacja Grabińskiego*, oprac. Bogdan Burdziej, „*Litteraria Copernicana*” 2011, nr 1(11), s. 282–291.
- Hutnikiewicz Artur, *Stefan Grabiński i jego dziwna opowieść*, w: *Stefan Grabiński, Nowele*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980, s. 5–22.

- Hutnikiewicz Artur, *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Toruń – Łódź 1959.
- Hutnikiewicz Artur, *Wspomnienie o Stefanie Grabińskim*, „Semper Fidelis” 1996, nr 6, s. 24–25.
- Irzykowski Karol, *Cudowność jako materiał poetycki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1921, nr 41, s. 646.
- Irzykowski Karol, *Fantastyka. Z powodu książki Stefana Grabińskiego Na wzgórzu róż. Nowele*, „Maski” 1918, z. 32, s. 636–638; z. 33, s. 658–660.
- Jakubik Zbigniew, *Na marginesie pewnej recenzji*, „Tygodnik Powszechny” 1950, nr 36, s. 5.
- Kaczor Katarzyna, *Skąd w polskiej fantazy tyle smutku?*, w: *Fantastyczność i cudowność. Wokół źródeł fantazy*, red. Tomasz Ratajczak, Bogdan Trocha, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009, s. 219–226.
- Kaczor Katarzyna, *Z „getta” do mainstreamu. Polskie pole literackie fantazy (1982–2012)*, TAIWPN Universitas, Kraków 2017.
- Kwiatkowski Jerzy, *Dwudziestolecie międzywojenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Lem Stanisław, *Fantastyka i futurologia*, t. 1–2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970.
- Lemann Natalia, *Historie alternatywne i steampunk w literaturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Leś Mariusz M., *„A ja jestem jedynym dowodem”. O poezji fantastycznonaukowej*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2013, nr 4, s. 187–203.
- Leś Mariusz M., *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.
- Lipski Jan Józef, [rec. Artur Hutnikiewicz, *Twórczość literacka Stefana Grabińskiego (1887–1936)*], „Pamiętnik Literacki” 1961, nr 3, s. 276–282.
- „Litteraria Copernicana” 2016, nr 4: *Profesor. Pamięci Artura Hutnikiewicza*.
- Maj Krzysztof M., *Allofobia*, w: *Autoportret z olimpiadą w tle*, red. Mateusz Skucha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020, s. 256–264.
- Maj Krzysztof M., *Allotopie. Topografia światów fikcjonalnych*, TAIWPN Universitas, Kraków 2015.
- Majkowski Tomasz Z., *W cieniu Białego Drzewa. Powieść fantazy w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
- Markiewicz Henryk, *Literatura po roku 1864*, „Rocznik Literacki” 1958–1960, s. 258–265.
- Metodologia badań literatury i kultury popularnej: propozycje. Retoryka i cultural criticism*, red. Jakub Z. Lichański, Adam Mazurkiewicz, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2016.
- Ostrowski Witold, *The Fantastic and the Realistic in Literature*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 1966, z. 1, s. 54–74.
- Podraza-Kwiatkowska Maria, *Młodopolskie konstrukcje sobowtówowe*, w: *tejsze, Somnambulicy, dekadenci, herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985, s. 79–116.
- [Przybyszewski Stanisław], *Od wydawnictwa* [Prospekt wydawniczy Literackiego Instytutu Wydawniczego „Lektor” we Lwowie], oprac. Dariusz Dziurzyński, w: *Młodopolski pakowaniec literacki: wypieczony specjalnie dla Andrzeja Z. Makowieckiego*, red.

- Ewa Paczoska, Łukasz Książyk, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 60–66.
- Roszczyńska Magdalena, Knap Jakub, *Mapowanie teorii. Geobiografia teorii literatury fantastycznej w Polsce – propozycja badawcza i dwa studia przypadku*, „Literatura i Kultura Popularna” 2021, t. 27, s. 303–333.
- Schayer Stanisław, *Niesamowita literatura (Hanns Heinz Ewers)*, „Pro Arte” 1918, z. 12, s. 5–8.
- Skołuda Celestyn, *O fantastyce w literaturze*, „Ruch Literacki” 1960, nr 3, s. 188–197.
- Smuszkiewicz Antoni, *Fantastyka*, hasło w: *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. Alina Brodzka i in., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992, s. 280–287.
- Smuszkiewicz Antoni, *Stereotyp fabularny fantastyki naukowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980.
- Szargot Maciej, *Opowieści niesamowite Józefa Bogdana Dziekońskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004.
- Terlecki Tymon, *Stefan Grabiński. Pierwszy fantastyk polski*, „Droga” 1932, nr 9, s. 820–828.
- Trębicki Grzegorz, *Fantasy. Ewolucja gatunku*, TAIWPN Universitas, Kraków 2007.
- Wasilewski Andrzej, *Teoria literatury Stanisława Lema*, Wydawnictwo Forma, Szczecin 2017.
- Wydmuch Marek, *Gra ze strachem. Fantastyka grozy*, Czytelnik, Warszawa 1975.
- Zgorzelski Andrzej, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

Streszczenie

Artykuł stanowi przybliżenie początków polskiego fantastykoznawstwa, a jednocześnie pełni funkcję wprowadzenia do tomu studiów poświęconych polskiej teorii fantastyki. Scharakteryzowano w nim proces wyłaniania się polskiej teorii fantastyki w polu dyskursu krytycznego i literaturoznawczego, odwołując się do teorii emergencji i biorąc pod uwagę rozmaite wpływające na to czynniki (tzw. atraktory). Szczególną uwagę poświęcono roli Artura Hutnikiewicza jako inicjatora tego procesu.

Polish theory of the fantastic (the beginning)

Abstract

The intention of presenting the article is bringing forth the beginning of the formation of Polish theory of the fantastic, and at the same time providing a kind of introduction to the complexity of the studies devoted to Polish theories of the fantastic. The article is focused on careful analysis of the process of the formation of Polish theory of the fantastic in the field of critical and literature studies discourses with reference made to the emergence theory with particular concern regarding variety of the so-called attractors that have a considerable impact on it. Special consideration is given to unique contribution of Artur Hutnikiewicz, a distinguished initiator of this process.

Słowa kluczowe: polska teoria fantastyki, krytyka literacka, Artur Hutnikiewicz, emergencja

Keywords: Polish theory of the fantastic, literary criticism, Artur Hutnikiewicz, emergence

Jakub Knap – dr nauk humanistycznych, literaturoznawca. Autor prac poświęconych polskiej literaturze fantastycznej i teorii fantastyki, literaturze popularnej, a także polskiej prozie dwudziestolecia międzywojennego.